

СТУДІЇ

А.С.Русяєва*

ПРО ХРАМ ПАРТЕНОС – ВЕРХОВНОЇ БОГІНИ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

У статті наводяться основні концепції походження культу Партенос та її храму у Херсонесі Таврійському. На підставі стислого розгляду нових досліджень піддається сумніву твердження, що головний полісний храм Партенос з кінця V–IV ст. до н.е. по 325 р. н.е. мав назву Парфенон (Партенон).

Верховна богиня Партенос (гр. Παρθένος (Parthenos))** протягом багатьох століть, за визнанням усіх дослідників, займала головне місце у пантеоні античного херсонеського полісу з характерним для нього дисциплінованим, напіввійськовим укладом життя общини і рідкісним поєднанням дорійських та іонійських елементів. Це знайшло яскраве відображення спочатку в міфології, а згодом і в релігійних уявленнях херсонеситів, котрі поступово заволоділи найбільш родючими землями в південно-західній Тавриці. Їхній єдності особливо сприяли щорічні календарно-релігійні свята з жертвоприношеннями, агонами (змаганнями) та колективними сакральними трапезами, цілеспрямована популяризація образу богині та її провідної ролі в усіх сферах політичної й культурної діяльності. Інтерес до унікального культу Партенос, зокрема намагання вчених вирішити деякі дискусійні питання, не згасає і нині, судячи з усе зростаючої кількості наукових праць. Однак залишаються однозначно нез'ясованими не лише точна дата заснування Херсонеса, а й час запровадження та походження культу його найголовнішої сакральної покровительки. Все ще потребують детальнішого вивчення і проблемні питання про святилища Партенос та її храм як у самому місті, так і за його межами.

Оскільки за колонізаційно-релігійною практикою заснування еллінами нового поліса не уявлялося без синхронного утвердження культу верховного божества, то варто стисло зупинитися на тому, коли та за яких обставин у південно-західному Криму було засновано Херсонес. Це важливо ще й тому, що тільки в останніх роках минулого століття було обґрунтовано нову дату його виникнення. До цього, як відомо, фактично доведеними вважалися 422–421 рр. до н.е.¹ Для визначення причин заснування гераклеїсько-делоської колонії у Тавриці та еллінського походження Партенос і досі важливим залишається повідомлення Псевдо-Скімна: «Півострів же, що називається Таврійським, прилягає до цих (варварів – таврів), маючи еллінське місто, котре заснували гераклеоти й делосці, згідно з якимось оракулом, даним гераклеотам, які мешкають в Азії по цей бік Кіаней, заселити півострів разом із делосцями»² (Ps.-Scymn. 826–833).

Навряд чи гераклеоти спочатку розраховували заснувати поліс спільно з делосцями – лише екстраординарна ситуація могла зблизити їх. Спочатку вчені пов'язували це з експансією афінян на о.Делос в останній чверті V ст. до н.е., коли з метою «очищення» священного острова Аполлона, нібито за якимось ора-

* Русяєва Анна Станіславівна – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. відділу античної археології Інституту археології НАН України.

** Буква грецького алфавіту тета (Θ, θ), як і в більшості сучасних наукових праць, передається через українську літеру т: Παρθένος (Parthenos) – Партенос. Також вживається написання похідного імені Партеній. До поки що ustalеної назви Парфенон або імені Феодосій та под. подано більш правильне написання Партенон, Теодосій. Щоб уникнути помилок при публікації давньогрецьких слів і виразів, їх відтворено згідно із загальноприйнятою системою знаків для запису транскрипції на основі латинського алфавіту, де, зокрема, грецька тета позначається буквосполученням th.

кулом, узимку 426/425 рр. вони викопали усі поховання, вивезли їх за межі острова та заборонили делосцям ховати тут померлих (Thuc. III, 104, 2–3). Другий інцидент афінян із мешканцями Делоса повторився у більш жорсткій формі через два – три роки. На цей раз вони просто вигнали їх з острова, адже через якусь давню провину ті стали «нечистими». Делосці поселилися в Атраміттіоні, у Малій Азії (Thuc. V, 1; Diod. XII, 73, 1) й повернулися додому через рік, за порадою дельфійського оракула Аполлона (Thuc. V, 32, 1). Приблизно в той час у Гераклею Понтійську вирушив афінський стратег Ламах, який сплюндрував її сільську округу, що загалом зумовило заснування Херсонеса в Тавриці (Thuc. IV, 75; Diod. XII, 72, 4)³. Резонно вважалось, що таке незвичне порозуміння між гераклеотами (дорійцями) і делосцями (іонійцями) сталося на ґрунті їхнього ворожого ставлення до Афін (Атен)⁴.

Так чи інакше, усі ці події тривалий час давали підстави для уточнення часу й політичних чинників заснування Херсонеса⁵, поки Ю.Виноградов та М.Золотарьов не звернули більш пильну увагу на несинхронність із такою хронологією археологічних та епіграфічних матеріалів останньої чверті VI–V ст. до н.е., кількість яких значно зросла за минулі десятиліття. Разом із цим було з'ясовано, що о.Делос зазнав першого «очищення» ще за часів правління афінського тирана Пісістрата, коли той наказав звільнити значну територію біля храму Аполлона від поховань та перенести їх на інший бік острова (Herod. I, 64, 2; Thuc. I, 8, 1; III, 104, 1). Хоча ані Геродот, ані Фулідід (Тукідід) не вказали на виселення делосців, але археологічними дослідженнями встановлено, що разом із похованнями було знесено й чимало їхніх домівок⁶. Унаслідок такої ворожої акції афінського тирана відірвані від храму Аполлона і залишені без власного житла делосці змушені були шукати кращої долі у чужих краях.

Більш-менш синхронно з найбільш раннім «очищенням» Делоса збіглася й непримиренна соціально-політична боротьба в Гераклеї, унаслідок чого група демократів залишила місто та звернулася до дельфійського оракула Аполлона із запитанням, де знайти краще місце для поселення⁷. Таким чином, доля вигнанців із Делоса виявилася тісно переплетеною з долею групи гераклеотів, що і змусило їх спільно заснувати новий поліс на південному заході Кримського півострова. Лише завдяки нагромадженню нових джерел та зіставленню їх із даними античних авторів з'явилася можливість підійти до історії Херсонеса не просто критично, а й запропонувати зовсім іншу дату його заснування (528/527 рр. до н.е.)⁸, яка вже здобула підтримку багатьох учених, оскільки вірогідніше узгоджується, по-перше, із соціально-політичними конфліктами в Гераклеї та гострими сутичками між аристократами і демократами невдовзі після її заснування близько середини VI ст. до н.е.; по-друге, з екстраординарною політичною ситуацією, яка виникла у зв'язку з експансією Афін (Атен) під проводом Пісістрата й першим, зафіксованим Фулідідом (Тукідідом) і Геродотом, «очищенням» Делоса; по-третє, що не менш важливо, з даними оракула Аполлона про заснування колонії гераклеотами разом із делосцями⁹.

Однак, як це часто буває у науці, нові концепції та гіпотези покликали низку інших. Так, з одного боку, І.Суриков, підтримавши думку Ю.Виноградова й М.Золотарьова в її загальних і принципових моментах, висунув ще більш ранню дату заснування Херсонеса на підставі того, що третій прихід до влади Пісістрата в Афінах (Атенах) переважна більшість західноєвропейських дослідників відносить до 546 р. до н.е.¹⁰ Але, уже з іншого боку, за новітньою хронологією в основному археологічних джерел, А.Буйських вважає обидві останні дати заснування Херсонеса безпідставними, оскільки найбільш ранні масові керамічні матеріали, насамперед транспортні амфори, датуються початком V ст. до н.е.¹¹ Отже, слід констатувати, що, незважаючи на численні версії вчених, поки що відсутнє однозначне вирішення конкретної дати заснування поліса

у Тавриці, з чим безпосередньо мало бути пов'язане й синхронне запровадження культу його верховної богині.

Стосовно того, що саме Артеміда Партенос була висунута на роль головної патронеси Херсонеса, свідчить коротка довідка Помпонія Мели про те, що, за переказами, це місто було засноване Артемідою/Діаною та особливо славилася печерою німф (Pomp. Mela. II, 3), які й супроводжували завжди цю богиню. Артеміда Сотейра вшановувалася в Мегарах – праметрополії Херсонеса, – і на Делосі¹². Отже, і для гераклеотів, і для делосців ніщо не заважало сприйняти цю богиню як свою головну сакральну покровительку¹³. Проте при дослідженні її культу найбільш дискусійним та остаточно невирішеним залишається питання, власне, про його походження. Із початку XX ст. й до 1970-х рр. переважала концепція про запозичення засновниками Херсонеса культу жіночого божества в місцевого населення – таврів, якому було присвоєне ім'я Діви (Партенос) і яке ввібрало у себе тільки у процесі розвитку окремі риси еллінської Артеміди¹⁴. Погляди деяких учених, котрі започаткували інший напрямок у вивченні культу цієї богині, були майже забуті або ігнорувалися. Загалом їх основна ідея полягала в тому, що Партенос – це культове ім'я Артеміди, яка нічого спільного не мала з таврським божеством, а її культ було занесено у Таврику грецькими колоністами за порадою дельфійського оракула Аполлона¹⁵. Однак лише в 1970-х рр. ця концепція набула відносно більшого визнання¹⁶, а найбільш значну підтримку знаходить тепер у працях А.Русяєвої, М.Русяєвої, а також В.Зубаря¹⁷.

Водночас російські й деякі західноєвропейські дослідники цього і близьких до нього культів Артеміди дотримуються в основному старих позицій. М.Бондаренко, приміром, стверджує, що завдяки постійним та тісним контактам із таврами херсонесити запозичили у них культ жіночого божества, переосмислили й модернізували його, частково ототожнили таврську богиню Діву з Артемідою, і тільки в результаті їх злиття у Херсонесі Таврійському з'явився культ богині Діви¹⁸. Такий підхід до вивчення херсонесько-таврських відносин та походження культу Партенос резонно розкритикував В.Зубарь, який вважає, що ця концепція повторює висновки попередників, а не базується на фактичних джерелах або теоретичних розробках¹⁹. Данська дослідниця Піа Гюльдагер Більде також намагається вирішити досить запутане питання про походження цього синкретичного культу в різних святилищах античного світу через так звані мандрівні образи – від таврійської (херсонеської) Партенос до Артеміди Таврополи та Артеміди Перської²⁰. Згідно з усіма відомими версіями міфу про Іфігенію, А.Іванчик допускає, що практика людських жертвоприношень у таврів вразила причорноморських греків і ототожнення їхньої кривавої богині Діви з грецькою Артемідою Таврополою/Іфігенією, підтримане народною етимологією її культового імені, отримало розповсюдження в їхньому середовищі. Культ таврської Діви був не лише добре відомий грецьким колоністам Кримського півострова, а й запозичений ними, а у Херсонесі вона стала головною полісною богинею та покровителькою міста²¹. Водночас привертає увагу те, що найвідоміших, зокрема західноєвропейських, дослідників релігії еллінів, на жаль, не зацікавив оригінальний культ херсонеської Партенос, як і загалом Артеміди Партенос. Здебільшого вивчаються міфи про Іфігенію, Артеміду Таврію або Артеміду Таврополу, в якій убачають і найбільш шановану еллінами із давніх-давен Артеміду Агротеру – мисливицю²².

Отже, на основі досить короткого історіографічного огляду праць, в яких розглядалося й питання про походження культу верховної богині Херсонеса, можна вважати, що в антикознавстві поки що не існує його однозначного вирішення. Маємо дві головні концепції з незначними доповненнями та варіантами – з одного боку, про її локальне таврське або синкретичне тавро-еллінське походження, а з іншого, – еллінське. Для прибічників її «варварського» поход-

ження це якась могутня Діва і, навпаки, для інших учених – еллінська Артеміда, котру херсонесити чомусь іменували тільки Партенос. При цьому не можна ігнорувати того факту, що не лише між зовсім недавно запропонованими трьома датами про заснування Херсонеса, але ще більшою мірою між найраннішими епіграфічними джерелами щодо культу богині існують значні хронологічні розбіжності. Досі не з'ясовано, коли саме вона отримала своє культове ім'я «Партенос». Якщо спиратися, головним чином, на хронологію епіграфічних і нумізматичних джерел, то складається враження, що це відбулося після ознайомлення жерців її святилища з трагедією Еврипіда «Іфігенія в Тавриді». Зважаючи на значний резонанс цього твору в античному світі, запровадження у Херсонесі культу Партенос може сприйматися як своєрідна хитрість гераклеотів та особливо делосців, налаштованих проти афінян, а також як ідеологічний випад проти останніх, які пропагували культ своєї покровительки і вождарки в іпостасі мудрої та мужньої Афіни (Атени) Партенос²³.

Поки що не виявлено достовірних джерел про те, яким чином відправлявся у Херсонесі як культ Партенос, так й інших божеств за початкового періоду існування поліса. Невідомо, чи синхронно з переселенням еллінів для їхніх святилищ було відведено певні ділянки землі за релігійно-колонізаційною традицією²⁴. Основні епіграфічні джерела датуються другою половиною IV–III ст. до н.е., коли Херсонес отримав статус великого економічного центру Північного Причорномор'я²⁵. Відкриття святилища того або іншого божества, звісно, дає найбільшу інформацію про його культ. Однак ані у Херсонесі, ані за його межами конкретних слідів ушанування Партенос не виявлено, хоча останнім часом з'явилося більше археологічних джерел та відповідно різних гіпотез, у тому числі й про наявність храму цієї богині²⁶.

Важливе питання в даному аспекті стосується і розуміння топоніма «Парфенон» («Партенон»), який було зафіксовано лише у різних варіантах «Житій святих єпископів херсонських». Жоден із дослідників до цього часу, наскільки відомо, не ототожнював його безпосередньо з храмом верховної богині Херсонеса – Партенос. Нещодавно це без жодних сумнівів зробила М.Скржинська у спеціальній статті, присвяченій храму у Херсонесі²⁷. Водночас у ній зазначено, що А.Русяєва не зверталася до грецьких оригіналів цих «Житій», а тому неправильно інтерпретувала дані про Парфенон (Партенон), посилаючись лише на згадку про однойменну печеру та не врахувавши інші відомості в «Житті Капітона»²⁸. Після такого зауваження з'явився привід для дискусії, хоча ніколи не виникало наміру займатися спеціально цими питаннями. На основі нових досліджень учених, про які М.Скржинська, як це не дивно, навіть не згадує, тут дається досить стисла, але зовсім інша інформація щодо хронології й можливої ідентифікації згаданих у «Житіях» топонімів. Адже після їх першої публікації В.Латишевим (1906 р.), на котру посилається М.Скржинська, минуло вже понад сто років²⁹.

Демонструючи знання древніх мов і розуміння оригіналів «Житій», на відміну від археологів, М.Скржинська використала все-таки переклад В.Латишева, а не власний, на що можна було б сподіватися після її зауважень і повчань, як саме треба інтерпретувати оригінальні тексти. Зі статті також зрозуміло, що в ній відсутні конкретні дані про різні варіанти «Житій», а водночас проігноровано праці на цю тему багатьох сучасних учених, котрі, дійсно, (а не А.Русяєва!) займалися їх дослідженням. Мною ж було лише згадано про печеру Парфенон (Партенон) і «так званого ідола Партенія», ототожненого з ксаноном (ідолом) Партенос³⁰, але без спроб зайнятися їх докладним вивченням.

Знаючи про перегляд хронології перебування у цьому місті єпископів, а також про наміри перевидання «Житій» із широким історичним та археологічним коментарем, добре розуміючи, що не зможу сказати нічого нового, я докладно не аналізувала топонім «Парфенон» («Партенон») у контексті культу Партенос.

Нещодавно вийшла з друку монографія відомого українського дослідника історії та культури візантійського Херсона С.Сорочана³¹. У додатках до цієї фундаментальної праці опубліковано, крім численних писемних джерел, дві версії «Житія св. єпископів херсонських» у перекладі В.Латишева з грецької мови і «Житія св. єпископів херсонських в грузинській мінеї» – тобто церковній книзі протоієрея К.Кекелідзе³². Найбільша цінність цього перевидання полягає у широкому історичному коментарі з наведенням великої кількості наукових праць, які дають уявлення про сучасний стан вивчення цих творів анонімних агіографів. Крім того, представлено бібліографію значної кількості видань різних варіантів «Житій», а разом і сучасні погляди щодо їх датування³³.

Загальновідомо, що ставлення до творів про херсонських єпископів як історичного джерела і тепер не є однозначним³⁴. Сучасні дослідники раннього християнства у Херсонесі не надають їм особливого значення, сумніваються в їх реальності, зокрема у перебуванні тут перших єпископів, резонно надаючи перевагу епіграфічним та археологічним матеріалам³⁵. Водночас з урахуванням різноманітних даних і критичним переглядом «Житій» триває вивчення багатьох питань щодо з'ясування інших, більш достовірних дат перебування у Херсонесі християнських проповідників та будівництва перших храмів.

Насамперед привертає увагу те, як М.Скржинська розглядає питання про херсонеський Парфенон (Партенон). Слід було б почати з історіографічного огляду, а потім уже перейти до вивчення цього топоніма за новими дослідженнями у Херсонесі для доведення думки про «Житія» як історичне джерело. Натомість лише впевнено стверджується, що згадки про головну богиню античного Херсонеса й про її храм Парфенон неодноразово використовувалися дослідниками в контексті вивчення релігії еллінів Північного Причорномор'я та ще ніколи не аналізувалися як єдиний комплекс уцілілих відомостей про головне святилище жителів міста³⁶. Що входило до такого комплексу – видно зі статті М.Скржинської. У першу чергу даються пояснення різних значень слова «parthenos» і як саме треба розуміти афінський Парфенон. Наведено назви грецьких храмів за іменами божеств або їхніми культовими іменами й стислі дані про Артемиду. Потім, через одну сторінку, яку присвячено «Життю Капітона» і печері у «Житті Василя», згадуються також давно відомі дані про зображення Партенос у Херсонесі й на афінському акрополі. Але значно докладніше, що прямо не стосується питання про Парфенон (Партенон), представлено вже неодноразово публіковані цією авторкою сюжет трагедії Еврипіда «Іфігенія в Тавриді» та зображення на вазах³⁷. У цьому ж аспекті розглянуто і свідчення Страбона про храми й висловлено різні некоректні та безпідставні зауваження не лише на адресу А.Русяєвої, а й археологів. «Тому, за нашими спостереженнями, її (А.Русяєвої – А.Р.) переклад і посилання на древніх письменників уже переходять до праць археологів, більшість яких, не знаючи древніх мов, не можуть критично поставитись до перелічених відомостей про минуле Херсонеса»³⁸, – зокрема зазначає М.Скржинська, що, здається, не потребує коментарів.

Привертає також увагу, що у різних місцях статті М.Скржинської наведено не просто припущення, а необґрунтовані належним чином твердження: пам'ять про храм «пережила два тисячоліття в уривчастих свідченнях писемних і епіграфічних джерел, що коротко згадували про головну богиню античного Херсонеса Артемиду з її постійним епітетом Партенос (Діва) та про її храм Парфенон»; головний херсонеський храм Артеміді в іпостасі Партенос відповідно називався Парфеноном; документальне свідчення про таке його найменування збереглося лише у «Житіях», в яких описувалися подвиги перших єпископів у Херсонесі у III–IV ст.; центральне святилище верховної богині називалося Парфеноном; «найдавніше свідчення про цей храм міститься в почесному декреті історика Сіріска»; «херсонеський Парфенон, що, можливо, неодноразово пере-

будовувався, посідав центральне місце у місті протягом багатьох століть і був знищений у IV ст., коли сюди прибув єпископ Капітон»; «на відміну від головних храмів інших держав Північного Причорномор'я, про які нічого не сказано в античній літературі, херсонеський кілька разів згадується у древніх письменників»; «херсонеський Парфенон існував від рубежу V–IV ст. до н.е. і аж до 325 р. н.е., тобто близько восьмисот років»³⁹.

М.Скржинська не пояснила, з якого часу зроблено відлік саме у дві тисячі років, а також якими дослідниками згадки про Партенос і Парфенон (Партенон) використовувалися тільки у контексті вивчення релігії еллінів Північного Причорномор'я, а не, власне, у першу чергу Херсонеса Таврійського. Не зрозуміло, чому епіграфічні джерела не належать до писемних та яким чином вони можуть «коротко згадувати». Уже неодноразово зазначалося, що у жодному з джерел не зафіксовано ім'я Артеміді з епіклезом Партенос як херсонеської богині, а всюди – тільки Партенос, що й дає підстави дослідникам і досі постійно дискутувати про її походження. У жодному з варіантів «Житій» не згадується Парфенон (Партенон) у значенні храму Партенос, а, тим більше, у почесному декреті Сіріска, сина Геракліта, немає ніяких підстав убачати саме Парфенон (Партенон), адже у ньому сказано лише про встановлення плити з написом постанови «в пронаосі храму Партенос» (IOSPE, II, 344). Так само у численних написах не зазначено, що останній, насправді, будь-коли називався Парфеноном (Партеноном) або що він кілька разів згадувався древніми авторами.

Загалом назва святилища чи храму за ім'ям або епіклезом божества в античній літературній традиції та у написах зустрічається надзвичайно рідко, через що поява нової назви, в основному завдяки знахідкам лапідарних написів і графіті під час розкопок, епіграфістами завжди ретельно вивчається й вважається нечастим явищем. Цим самим не доводиться, що у Херсонесі не могло бути храму Парфенон (Партенон), присвяченого культу верховної богині Партенос. Однак, якщо відсутні будь-які писемні свідчення, можна робити лише припущення, а не стверджувати, усупереч усім джерелам, що Парфенон (Партенон) існував у Херсонесі від рубежу V–IV ст. до н.е. аж по 325 р. н.е.

Згідно з новими дослідженнями про херсонських єпископів, першу версію «Житій» було складено не раніше третьої чверті і не пізніше кінця VI ст.⁴⁰ Перебування перших єпископів-мучеників у Херсоні та їх смерть (Василія/Василія, Євгенія, Агафодора й Елпідія) датуються другою – третьою чвертями IV ст., а призначення Капітона на єпископську кафедру у Херсоні датується приблизно серединою 380-х – початком 390-х рр., до смерті імператора Феодосія (Теодосія) I (395 р.)⁴¹, що, звісно, має значні розбіжності з датами, котрі так впевнено без жодних доказів або пояснень представлено М.Скржинською (III–IV ст. і, відповідно, 325 р.)⁴². Отже, між часом діяльності Капітона, історичність якого викликає найменше сумнівів, та датою написання першого «Житія» минуло понад два століття. А найбільш ранній відомий запис їх належить до X ст., і кожен з авторів того або іншого варіанту міг що-небудь змінити, підкорегувати, доповнити або й скоротити⁴³. Тому так важливо під час дослідження питання про древню топоніміку візантійського Херсона робити їх зіставлення, а не використовувати одну з версій «Житій», особливо при вирішенні питання щодо наявності в античному Херсонесі храму Парфенон (Партенон).

Крім того, розгляд цих творів для вивчення топоніма «Парфенон» («Партенон») слід починати у хронологічній послідовності з «Житія Василя», де згадується печера, яка так і називається (spelaiōn tini Parthenoni)⁴⁴, а не з «Житія Капітона». М.Скржинська, пропустивши чомусь цей факт та вказавши, що у «Житті Василя» названа якась печера у місті, де праведник ховався від переслідувань язичників», зазначила, «що херсонеська печера була приміщенням,

вирубаним у скелі, і складала, можливо, найдавнішу частину святилища Артеміди Партенос. Одна з подібних «печер», що явно служила підземним храмом, знайдена при розкопках Херсонеса⁴⁵. Однак про цю останню, котра за християнських часів стала склепом, та її можливу ідентифікацію зі згаданим Парфеноном (Партеноном) у «Житті Василя» висловлено чимало різних гіпотез, починаючи з Д.Айналова⁴⁶. Дослідники пізньоантичного Херсонеса й візантійського Херсона резонно вважають, що ототожнювати цей склеп лише з печерою Парфенон (Партенон) як підземною частиною головного храму херсонеської богині Партенос поки що немає підстав⁴⁷.

Майже кожне святилище еллінських божеств, за давньою традицією, володіло асилією – правом притулку і захисту⁴⁸. Коментуючи дані про назву печери Парфенон (Партенон) у «Життях», В.Латишев резонно висловив лише припущення, з одного боку, що її можна ототожнювати зі згаданою Псевдо-Скімном печерою німф (Ps.-Scymn. II, 3), а, з іншого, що присвячена Діві печера мала право захисту⁴⁹. Однак, як видно з «Життя Василя», херсонесити ігнорували цю традицію, витягли його з печери та вбили. Можливо, тому, що вона була не на акрополі, а у прибережній частині міста. Назва печери – Парфенон (Партенон) – зумовлювалася не культом верховної богині, а німф – теж непорочних дів, постійних служниць Артеміди. Водночас, попри всі сумніви й припущення, якщо свідчення про переховування християнського проповідника Василя у печері Парфенон (Партенон) та його безжальне вбивство херсонеситами є достовірним, то воно ще не дає підстав твердити, що у Північному Причорномор'ї лише цей храм, подібно до ряду інших у різних грецьких містах, мав право асилії⁵⁰.

Зовсім інша інформація збереглася у «Житті св. єпископа Капітона», який уже пізніше для власного захисту привіз 500 воїнів на чолі з Феоною, хоча, судячи з оповіді, у Херсонесі вже була група християн, котрі з радістю зустріли його⁵¹. М.Скржинська впевнена, що «за велінням єпископа Капітона збудували печі, в яких згоріли мармурові деталі й скульптура храму верховної херсонеської богині, а вапно, одержане з перепаленого мармуру, пішло на будівництво храму в ім'я апостола Петра, спорудженого на місці античного Парфенону (Партенону). Якщо вірити життю Капітона, ці події сталися у першій половині 325 р., завдяки чому маємо унікальну для Північного Причорномор'я можливість встановити кінцеву дату існування головного святилища Херсонеса»⁵².

Однак для доведення такого важливого твердження насамперед бракує порівняльного аналізу різних варіантів цих «Життів», в яких аж ніяк не однаково розповідається про дії Капітона. Так, за грецькою версією «Життів» із мінеї імператора Михаїла IV Пафлагона у перекладі В.Латишева дається зовсім інша інформація: «Наступного дня, коли зібрався великий натовп і єпископ доладно викладав їм слова благочестя, прихильники невір'я почали вигукувати: Ти щось дивне провіщаєш. Але якщо ти хочеш, щоби ми повірили й переконатися в істинності твоїх слів, зроби те, що ми скажемо. Ось дві пічки, розжарені для вироблення вапна для нашого храму (kaminoi duo pros asbestou poiesin anaphtheisai tou emeteron naou). Якщо тебе, коли ти ввійдеш в одну з них, не спалить вогонь, ми повіримо у проповідуваного тобою Бога»⁵³.

Отже, з наведеного уривку зрозуміло, що печі були збудовані не за велінням Капітона та в них не згоріли мармурові деталі й скульптури храму Партенос. Ось як резонно коментує це відомий дослідник візантійського Херсона С.Сорочан: «Вочевидь, херсонесити збирались оновити язичницький храм, оскільки, якщо врахувати прибуття Капітона з Константинополя не раніше 10 березня (відкриття навігації), наближалось знаменне для городян свято Партеній, що його відзначали у березні – квітні, і яке було присвячене головній патронесі міста – вельми шанованій богині Діві. У цьому не можна вбачати якесь відставання херсонеситів від загальної ситуації, їх відхилення від процесів, що відбу-

валися в імперії, оскільки в Римі до кінця IV ст. також ще приносили жертви язичницьким богам»⁵⁴.

Далі, коли Капітон вийшов із печі неушкодженим, що вразило народ, він звелів збудувати «хрестильню з випаленого вапна, усіх у ній охрестив, спорудив він і храм, що примикав до неї, в ім'я першого й верховного з апостолів Петра»⁵⁵. Для поселення цьому єпископу й воїнам було виділено східну частину міста, а саме від Малої агори (площі) до місця, названого Парфеноном (Парте-ноном) (*kai mechri tou Parthenonos opomasmenou topon*)⁵⁶. Можливо, ідеться про те ж місце, неподалік від якого була печера з такою ж назвою та в якій переховувався Василій, бо ж тут аж ніяк не можна вбачати топонім «Парфенон» («Партенон») у прямому ототожненні з храмом або теменосом (святилищем) богині Партенос. У «Житіях» (грузинська мінея) теж не вказується про печі для виготовлення вапна на будівництво християнського храму із синхронним знищенням храму Партенос⁵⁷. Капітон зібрав усіх жителів міста на молитву, а потім охрестив їх, після чого мешканці Херсона приходили до церкви слухати його проповіді. Біля купелі, в якій відбулося хрещення, на знак благочестя збудували великий і прекрасний храм святого верховного апостола Петра⁵⁸. На думку С.Сорочана, його не могли зводити нашвидкуруч. У цьому ж варіанті «Житій» теж вказується на східну частину міста – «від регіону, який називався малим торжищем, до так званого Парфенеона»⁵⁹. Така назва походить уже не від «Партенос», а від імені «Партеній». У «Житті Капітона» пояснювалося, що новозведена церква апостола Петра замінила храм ідола Партенія, а район, який примикав до неї, зберіг стару назву – Парфенон (Партенон)⁶⁰. Отже, і тут відсутнє документальне свідчення про храм Парфенон (Партенон), а сказано лише про місце, яке примикало до нього, а згодом – до церкви апостола Петра.

Відтак необхідно звернути особливу увагу на інші дуже важливі аргументи. Такий видатний учений і найкращий знавець класичних мов, як В.Латишев, котрий переклав тексти всіх «Житій» і спеціально займався їх дослідженням протягом багатьох років, навіть не подумав ототожнити згадану у них назву «Парфенон» («Партенон») із храмом головної херсонеської богині⁶¹. Адже він писав про її культ, прочитав та опублікував численні лапідарні написи, у тому числі й з присвятами богині. Окрім того, І.Толстой, котрий уперше в антикознавстві ретельно проаналізував усі відомі на той час джерела про Партенос і, безперечно, читав «Житія», лише в одній примітці до своєї монографії зазначив, що в окремих із них згадується святилище ідола Партенія й печера (*spelaiion*) Парфенон (Партенон)⁶². Хіба це не найкращий доказ того, що, згідно з усім комплексом джерел, у них відсутня достовірна згадка про Парфенон (Партенон) як головний храм богині Партенос? У подальших дослідженнях її культу та святилищ ніхто з учених теж не намагався довести, що у Херсонесі протягом восьми століть існував храм із такою ж назвою, як і славнозвісний аналог на афінському акрополі.

Більшість дослідників раніше ототожнювали храм апостола Петра з найбільшою базилікою міста, відомою як Уварівська №23. Останнім часом набула поширення думка, що вона була зведена на честь апостолів Петра й Павла, а храм Петра, про який згадується у «Житті Капітона», можна локалізувати на Східній площі міста, де був розташований теменос грецьких божеств і велика Східна базиліка №36⁶³. Насильницьке, за активної участі імперської влади та єпископа Капітона перетворення херсонеського храму на церкву, вважає С.Сорочан, цілком відповідало політиці Феодосія (Теодосія) I, унаслідок якої у середині 380-х рр. відбулося масове закриття «язичницьких» святилищ, а у 391 р. був прийнятий закон, який остаточно заборонив їх функціонування⁶⁴. У різних регіонах античні храми також масово перетворювали на християнські культові споруди (ця доля не оминула й знаменитий афінський Парфенон (Пар-

тенон))⁶⁵. Але чи дійсно храм Петра спорудили безпосередньо на місці знесеного святилища Партенос, точно встановити не вдалося.

Більш вірогідна, але ще не остаточна, ідентифікація храму Петра стала можливою завдяки дослідженням А.Буйських та М.Золотарьовим херсонеського теменосу із двома святилищами (як уявляється, Афіни (Атени) й Партенос) елліністичного часу у північно-східному районі міста⁶⁶. Цікаві думки щодо цього висловив М.Бондаренко: «Однак, як ми знаємо, Парфеноном називалася печера Діви, а не храм, і розташовувалася вона, згідно з 17-ю главою «Житій», саме у східній частині міста. Не виключено, що печера з часом обрушилася у море, тож відшукати її тепер неможливо. Храм Діви, на нашу думку, розташовувався на акрополі. Відтак, виходить, що або єпископ Капітон зруйнував храм не Діви, а Афіни Парфенос, або ж було два храми Діви»⁶⁷.

Дійсно, якщо у північно-східній частині Херсонеса святилища з храмами Афіни (Атени) Сотейри та Артеміді Сотейри, які, за давньою традицією, вважалися Партенос, були розташовані на скелястому мисі, де, що особливо важливо, було встановлено вівтар, прикрашений рельєфними зображеннями щитів, як одним з атрибутів саме Афіни (Атени), де височіла її майже п'ятиметрова статуя, то припустимо, що печера в якийсь невизначений час отримала неофіційну назву Парфенон (Партенон), яка надовго закріпилася за місцевістю. Розташована у скелі на мисі, вона могла бути сакралізована через своє природне походження і незвичну форму у релігійному поєднанні з німфами та їхньою володаркою Артемідією і згодом отримала таку ж назву завдяки місцезнаходженню в ній спільного святилища⁶⁸. Така печера, звісно, давно зруйнована морськими водами або й самими християнами, адже нагадувала їм про жорстоке ставлення до проповідника Василя з боку херсонеситів. Однак і ця версія суто гіпотетична. Принагідно можна також звернути увагу на те, що якби насправді у Херсонесі існував храм «Парфенон» («Партенон»), то автор або автори «Житій» навряд чи так конкретно ототожнили б його саме з тією печерою, в якій переховувався Василій.

Про святилище Партенос із храмом у центрі Херсонеса чимало дослідників, у тому числі й автор, припускали, що воно було розташоване під сучасним Володимирським собором. Певно, і надалі, після відновлення церкви, можна лише припускати, що на цьому місці за античного часу відбувалося вшанування херсонеської богині. Як зазначалося, у почесному декреті історика Сіріска вказано лише про його встановлення у пронаосі – передній частині храму Партенос (IOSPE, II, 344). Про те ж саме йдеться в іншому фрагментованому декреті (IOSPE, II, 353). Статую стратега Діофанта повинні були поставити на акрополі біля вівтарів Партенос та богині Херсонас, що теж не дає документованого підтвердження місця розташування храму (IOSPE, II, 352). Показово, на думку В.Зубаря, що у цьому районі знайдено епіграфічні пам'ятки загальнодержавного значення, але, на жаль, про наявність священної ділянки на центральному плато, можливий агорі, можна й тепер зазначати тільки в гіпотетичному плані, адже активне будівництво християнських храмів назавжди знищило будь-які її сліди⁶⁹.

Зрозуміло, що із нагромадженням археологічних та епіграфічних джерел будуть висунуті нові гіпотези, а, можливо, і безсумнівні докази існування храму Партенос у центральному районі Херсонеса. Поки що, як уже зазначалося, А.Буйських та М.Золотарьов опублікували більш доказові припущення про храм цієї богині елліністичного часу у північно-східній частині міста.

Таким чином, коротко розглянуто основні питання, пов'язані з проблемами дослідження античного Херсонеса, а саме невизначеність щодо дати заснування херсонеського полісу, а zarazом і запровадження там культу Партенос як його верховної патронеси. Відсутність відповідних джерел та обмеженість даних про святилища богині дозволяють лише висувати гіпотези про її, з одного боку, суто таврське або синкретичне тавро-еллінське, а з іншого, – еллінське походження.

ня з подальшою універсалізацією культу. Жодна з них не має одностайної підтримки з боку дослідницького загалу. У Херсонесі поки що не відкрито залишків храму, який можна було б бодай гіпотетично датувати кінцем V – початком IV ст. до н.е. Отже, для майбутніх дослідників ще залишається чимало питань щодо достовірної ідентифікації печери і місця (topou) «Парфенон» («Партенон»), які лише згадуються у «Житіях», але у жодному з них не сказано конкретно ані про святилище, ані про храм богині Партенос із такою назвою.

Ще раз варто нагадати, що досить стисла інформація про топонім «Парфенон» («Партенон») наведена тут суто за останніми дослідженнями античного Херсонеса й візантійського Херсона. Автор статті намагався показати, що без ознайомлення з ними та без порівняльного зіставлення різних версій «Житій» можна робити, як проаналізовано вище, лише нічим не обґрунтовані зауваження і висувати абсолютно довільні твердження, які аж ніяк не є доказом того, що у центрі цього античного міста розташовувався храм богині Партенос під назвою «Парфенон» («Партенон») із підземним святилищем від найдавніших часів історичного розвитку Херсонеса й аж до повного знищення його християнським єпископом Капітоном у 325 р., унаслідок чого вшанування еллінських божеств, а, особливо, культу богині Партенос, назавжди припинилось.

¹ Тюменев А.И. Херсонесские этюды // Вестник древней истории. – 1938. – №2 (3). – С.245–264, із посиланнями на численні праці вчених, які пропонували різні дати заснування Херсонеса – від VI до першої половини IV ст. до н.е.

² Цит. за авторським перекладом із російського перекладу: Виноградов Ю.Г., Золотарёв М.И. Херсонес изначальный // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996–1997. – Москва, 1999. – С.98. У своїй основі ці відомості Псевдо-Скімн запозичив із твору географа III ст. до н.е. Деметрія Каллатійського, якого він сам згадав як одного з авторів, творами котрих користувався для написання Перієгеси (Ps.-Scymn. 117, 718–720) (див.: Schwartz E. Demetrios // Pauli A., Wissowa G., Kroll W. Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. – Stuttgart, 1901. – Bd.IV, 2. – S.2807; пор.: Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. – Ленинград, 1925. – С.26–27, 31–32; Тюменев А.И. Указ. соч. – С.251–252).

³ Див.: Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. – Москва, 1986. – С.18–83.

⁴ Тюменев А.И. Указ. соч. – С.252–256.

⁵ Див.: Там же. – С.245–264; Виноградов Ю.Г., Золотарёв М.И. Год рождения Херсонеса Таврического // Херсонесский сборник. – Севастополь, 1998. – Вып.IX. – С.39–40; Их же. Херсонес изначальный. – С.98–105.

⁶ Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Херсонес изначальный. – С.119.

⁷ Там же. – С.122–123.

⁸ Там же. – С.91–129.

⁹ Пальцева Л.А. Из истории архаической Греции: Мегары и мегарские колонии. – Санкт-Петербург, 1999. – С.404, 225; Русяева А., Русяева М. Верховная богиня античной Таврики. – К., 1999. – С.68–72; Иванчик А.И. Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII–VII вв. до н.э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история. – Москва; Берлин, 2005. – С.145–146; Молев Е.А. Эллины и варвары. На северной окраине античного мира. – Москва, 2003. – С.98–99; Зубарь В.М. Херсонес и Западная Таврика в последней четверти VI – середине I в. до н.э. // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н.э. – К., 2005. – С.61–63.

¹⁰ Див.: Суриков И.Е. Черноморское эхо катастрофы в Сардах (Персидское завоевание державы Мермнадов и колонизационная политика Гераклеи Понтийской) // Античная цивилизация и варвары. – Москва, 2006. – С.49–53.

¹¹ Буйських А.В. До питання про час заснування Херсонеса Таврійського // Археологія. – 2006. – №3. – С.35–44; пор.: Зубарь В.М., Буйських А.В. По поводу интерпретации памятников Маячного полуострова // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2006. – Вып.XII. – Ч.1. – С.14–18.

- ¹² Siebert G. Artemis Soteira a Delos // Bulletin de correspondance hellénique. – 1966. – ХС, 2. – Р.455–456. Див.: Русяєва А., Русяєва М. Указ. соч. – С.67–75.
- ¹³ Цікаво, що гуманні дії гераклеотів делосці пам'ятали ще й в елліністичний час. Докладніше див.: Тюменев А.И. Указ. соч. – С.265–275; Виноградов Ю.Г., Золотарёв М.И. Херсонес изначальный. – С.121–122. В останній праці наведено різні погляди зарубіжних учених на свято Херсонесії.
- ¹⁴ Пор.: Латышев В.В. К вопросу о культе богини Девы в Херсонесе Таврическом // Сборник статей Харьковского истор.-филол. общ. в честь проф. В.П.Бузескула. – Х., 1914. – С.206–214; Minns E. Scythians and Greeks. – Cambridge, 1913. – Р.543; Толстой И.И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. – Петроград, 1918. – С.92–151; Ростовцев М.И. Новая книга о Белом острове и Таврике // Известия Императорской археологической комиссии. – 1918. – Вып.65. – С.195–197.
- ¹⁵ Історіографічний огляд цих праць також див.: Русяєва А., Русяєва М. Указ. соч. – С.6–7; Бондаренко М.Е. Пантеон Херсонеса Таврического. – Москва, 2003. – С.10–12.
- ¹⁶ Мещеряков В.Ф. О культе богини Девы в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. – Ленинград, 1979. – С.104–119; Пальцева Л.А. Культ богини Девы в Херсонесе // Из истории античного общества. – Горький, 1979. – С.30–46.
- ¹⁷ Русяєва А., Русяєва М. Указ. соч. – С.207. Для доказу еллінського походження Партенос у цій монографії вперше докладно розглянуто міфи про Артеміді та Іфігенію, колонізаційно-релігійну практику заснування Херсонеса, основні джерела про його святилища й знамення, художні образи і символіку на монетах, зображення їх на різних пам'ятках мистецтва, висвітлено культ Партенос як рятівниці та покровительки цього міста в контексті історичного й культурного розвитку тощо. Пор.: Русяєва А.С., Зубарь В.М. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в. н.э. Очерки истории и культуры. – Х., 2004. – С.332–340, 366–369; Русяєва А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005. – С.54–93, 262–293; Зубарь В.М. Введение. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н.э. Очерки истории и культуры. – К., 2005. – С.23–24, 348–359; Его же. Боги и герои античного Херсонеса. – К., 2005. – С.16–22.
- ¹⁸ Бондаренко М.Е. Указ. соч. – С.10–69.
- ¹⁹ Зубарь В.М. Введение... – С.23–24.
- ²⁰ Guldager Bilde P. Wandering Images: From Taurian (and Chersonesean) Parthenos to (Artemis) Tauropolos and (Artemis) Persike // The Cauldron of Ariantas. – Aarhus, 2003. – Р.165–183.
- ²¹ Иванчик А.И. Указ. соч. – С.85–98, із посиланнями здебільшого на праці західноєвропейських дослідників про Іфігенію.
- ²² Nilsson M.P. Geschichte der griechischen Religion. – München, 1976. – S.83, 482; Burkert W. Greek Religion. – Cambridge, 1985. – P.151–152; Baring A., Cashford Ju. The Myth of the Goddess. – London; New York, 1993. – P.327–328; Simon E. Götter der Griechen. – München, 1998. – S.133.
- ²³ Див.: Русяєва А., Русяєва М. Указ. соч. – С.18–46, 68–76.
- ²⁴ Там же. – С.68–96.
- ²⁵ Див.: Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. – Москва, 1990. – С.310–370; Зубарь В.М. Херсонес и Западная Таврика... – С.121–208.
- ²⁶ Золотарёв М.И., Буйских А.В. Теменос античного Херсонеса. Опыт архитектурной реконструкции // Вестник древней истории. – 1994. – №3. – С.78–101; Буйских А.В. Градостроительство и архитектура // Херсонес Таврический в третьей четверти VI–I вв. до н.э. Очерки истории и архитектуры. – К., 2005. – С.314–320; пор.: Русяєва А., Русяєва М. Указ. соч. – С.76–83; Бондаренко М.Е. Указ. соч. – С.31; Русяєва А.С. Религия... – С.146–150; Зубарь В.М. Места отправления религиозных культов в Херсонесе Таврическом и его округе в эллинистический период // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2005. – Вып.1. – С.31–58; Его же. Введение. – С.401–405.
- ²⁷ Скржинська М. Парфенон у Херсонесі Таврійському // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – №6. – С.67–85.
- ²⁸ Там само. – С.80.

- ²⁹ Латышев В.В. Жития св. епископов херсонских. Исследование и тексты // Записки Импер. акад. наук по истор.-филолог. отд. – Санкт-Петербург, 1906. – Т.8. – №3.
- ³⁰ Русяева А., Русяева М. Указ. соч. – С.79, 90; Русяева А.С. Религия... – С.263.
- ³¹ Сорочан С.Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. – Х., 2005. – Ч.1, 2. – 1640 с.
- ³² Там же. – Ч.2. – С.1255–1281.
- ³³ Там же. – Ч.1. – С.94–95.
- ³⁴ Див.: Завадская И.А. Христианизация ранневизантийского Херсонеса (IV–VI вв.) // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2003. – Вып.Х. – С.402–426.
- ³⁵ Диатроптов П.Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом в IV–VI вв. // Античная гражданская община: Межвуз. сб. науч. тр. – Москва, 1986. – С.130–135; Его же. Некоторые дискуссионные моменты начального этапа христианизации Северного Причерноморья // Сутдея, Сурож, Солдая в истории и культуре Руси-Украины: Матер. науч. конф. – К.; Судак, 2002. – С.99; Зубарь В.М., Хворостяный А.И. От язычества к христианству. – К., 2000. – С.90–103; Зубарь В.М. Проникновение и утверждение христианства // Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в. Очерки истории и культуры. – Х., 2004. – С.613–619.
- ³⁶ Скржинська М. Указ. праця. – С.67.
- ³⁷ Там само. – С.72–83, без посилань на відповідну літературу.
- ³⁸ Там само. – С.80. Критичному розгляду цих та інших необґрунтованих тверджень і некоректних зауважень М.Скржинської при наявності в її статті численних власних помилок присвячено окрему працю А.Русяєвої (Русяева А.С. Свидетельство Страбона о мысе Партеий, храме и ксоаноне херсонесской богини Партенос // Древности Северного Причерноморья в античное время. – Симферополь, 2007. – С.19–42).
- ³⁹ Скржинська М. Указ. праця. – С.67, 69, 70, 83.
- ⁴⁰ Див.: Сорочан С.Б. Византийский Херсон. – Ч.1. – С.94–100; Ч.2. – С.1255.
- ⁴¹ Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. 1994. – Симферополь, 1995. – Вып.4. – С.548–549; Золотарёв М.И., Коробков Д.Ю. Новое о епископе Капитоне и крещении жителей Херсонеса в IV веке по Р.Х. // Церковная археология. – 1998. – Вып.4. – С.65–72; Сорочан С.Б. Византийский Херсон. – Ч.2. – С.1270, коммент. 181.
- ⁴² Скржинська М. Указ. праця. – С.69, 71, 83.
- ⁴³ Сорочан С.Б. Указ. соч. – Ч.1. – С.94; Ч.2. – С.1255–1258.
- ⁴⁴ Там же. – Ч.2. – С.1256–1266 (1–9).
- ⁴⁵ Скржинська М. Указ. праця. – С.71.
- ⁴⁶ Див.: Сорочан С.Б. Указ. соч. – Ч.2. – С.1263–1264, коммент. 138.
- ⁴⁷ Про різні міркування й припущення щодо часу виникнення печери та її можливого призначення див.: Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Херсонес – Херсон – Корсунь. – К., 2003. – С.104–110.
- ⁴⁸ Nilsson M.P. Op. cit. – S.77–78.
- ⁴⁹ Латышев В.В. Жития св. епископов херсонских. – С.50–54.
- ⁵⁰ Скржинська М. Указ. праця. – С.83.
- ⁵¹ Сорочан С.Б. Указ. соч. – Ч.2. – С.1270–1274 (§14–18), 1277–1281.
- ⁵² Скржинська М. Указ. праця. – С.71.
- ⁵³ Цит. за: Латышев В.В. Страдания святых священномучеников и епископов херсонских Василия и иных с ними // Известия Импер. археологической комиссии. – 1907. – Вып.23. – С.108–112; пор.: Сорочан С.Б. Указ. соч. – Ч.2. – С.1271, коммент. 168.
- ⁵⁴ Цит. за: Сорочан С.Б. Указ. соч.
- ⁵⁵ Дані О.Домбровського і В.Кутайсова про розкопки чотириапсидного мартирія (будівлі-пам'ятника) підтверджують, що його було споруджено над залишками легендарної вапновипалювальної печі не раніше VI і не пізніше середини VII ст. (див.: Сорочан С.Б. Указ. соч. – Ч.1. – С.97).
- ⁵⁶ Сорочан С.Б. Указ. соч. – Ч.2. – С.1272–1273 (§17–18).
- ⁵⁷ Жития св. епископов херсонских в грузинской минее // Известия Импер. археологической комиссии. – 1913. – Вып.49. – С.83–88 (§6).
- ⁵⁸ Там же. – С.86–87 (§8).
- ⁵⁹ Там же. – С.88 (§9).
- ⁶⁰ Латышев В.В. Жития св. епископов херсонских. – С.20, 80; Сорочан С.Б. Указ. соч. – Ч.2. – С.1273, коммент. 184.

⁶¹ Про наукову діяльність В.Латишева, який «являє собою практично ідеальний тип ученого-класика», детальніше див.: *Фролов Э.Д.* Русская наука об античности: Историко-графические очерки. – Санкт-Петербург, 2006. – С.253–289. Зокрема, автор зазначає, що В.Латишев у 1911–1912 рр. здійснив повне видання латинською мовою текстів, які містилися у двох зводах (Московському 59 та Єрусалимському 93), водночас займаючись з'ясуванням імені автора цих агіографічних пам'яток (Там же. – С.277–278, з літ.).

⁶² *Толстой И.И.* Указ. соч. – С. 98, прим.1.

⁶³ *Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В.* Жизнь и гибель Херсонеса. – Х., 2000. – С.460–461, 578; *Сорочан С.Б.* О храме во имя апостола Петра в раннесредневековом Херсонесе/Херсоне // Восток – Запад: межконфессиональный диалог: Тез. докл. и сообщ. – Севастополь, 2002. – С.37–38; *Его же.* О храме св. апостолов и епископальном архитектурном комплексе на северо-восточном берегу византийского Херсона // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. – К.; Судак, 2004. – С.183–192; *Его же.* Византийский Херсон. – Ч.1. – С.98–99; *Зубарь В.М.* Введение. – С.402; *Виноградов А.Ю.* Херсонесский храм св.Петра и его эпиграфические памятники // Херсонесский сборник. – 2005. – Вып.ХІV. – С.91–93.

⁶⁴ *Сорочан С.Б.* Византийский Херсон. – Ч.2. – С.1273–1274, комент.184.

⁶⁵ Див. з літ.: *Завадская И.А.* Указ. соч. – С.413.

⁶⁶ Див.: *Золотарёв М.И., Буйских А.В.* Теменос... – С.78–101; *Буйских А.В.* Градостроительство и архитектура. – С.314–320; пор.: *Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В.* Жизнь и гибель... – С.576–579; *Зубарь В.М.* Введение. – С.402; *Русяева А.С.* Религия... – С.147.

⁶⁷ Цит. за: *Бондаренко М.Е.* Указ соч. – С.31. Напевно, тільки на одну версію «Житій» звернув особливу увагу й М.Бондаренко.

⁶⁸ У трагедії Еврипіда «Іфігенія в Тавриді» (106–107, 118–119, 251–258) також описано печеру у скелі біля храму Артеміді, в якій переховувалися Орест і Пілад, що прибули до Таврійського краю за її статуєю. Цікаві свідчення наведено Павсанієм (І, 28, 4) про те, що якщо спускатися з афінського акрополя, на якому стояв славнозвісний Парфенон (Партенон), через пропілеї, то там є джерело води, а неподалік у печері розташоване святилище Аполлона.

⁶⁹ *Зубарь В.М.* Места отправления религиозных культов... – С.33.

The article is devoted to the consideration of the basic concepts and materials about the toponym Parthenon, an original cult and temple of Parthenos – the supreme goddess of Chersonesos in Taurica.

Т.В.Чухліб*

МАЗЕПИНСЬКА УКРАЇНА МІЖ РОСІЙСЬКОЮ ТА ШВЕДСЬКОЮ КОРОНАМИ: ДИЛЕМА ВИБОРУ ПРОТЕКЦІЇ

Стаття присвячується 300-річчю воєнно-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи, українсько-шведського союзу та Полтавської битви. Досліджується участь ранньомодерної Української держави у Великій Північній війні 1700–1721 рр., що висвітлюються в контексті зміни міжнародної та воєнно-політичної ситуації у Центральній, Північній і Східній Європі. Розкривається визрівання ідеї та причини розриву відносин Українського гетьманату з московським царем Петром І, а також мотивація переходу І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII Густава.

У зв'язку з 300-річчям воєнно-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи проти Москви, українсько-шведського союзу та Полтавської битви, як і колись у 1809, 1859, 1909 та 1959 рр., надзвичайно актуалізуються наукові,

Чухліб Тарас Васильович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. відділу історії середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.